

A hellenizmus filozófiája

BOTH MÁRIA – CSORBA F. LÁSZLÓ

A hellenizmus korának filozófusai elsősorban a gyakorlati életben fölmerülő etikai kérdésekre keresték a megoldást, a szűkebb értelemben vett természettudományok eredményeit többen érdektelennek tartották, mint olyat, ami nem teszi boldogabbá vagy teljesebbé az életet. Többnyire elfordultak a közélet-től is, hiszen az áttekinthetetlen hatalmi gépezet lehetetlenné tette, hogy „politizáló élőlény” – zoón politikon – váljon belőlük.

A szkepticizmus

A szkepticizmus (szkepszis = kétely) irányzata szókratészi hagyományokat fejlesztett tovább. „Tudom, hogy semmit sem tudok” – szokta mondogatni Szókratész, amivel a minden előítélettel szembeni kritikus magatartásra kívánta sarkallni követőit. Ebből azonban többen arra a következtetésre jutottak, hogy a bölcsnek mindenfajta ítélettől tartózkodnia kell, mert csak így kerülheti el a tévedéseket. A megismerhetetlen igazság helyett a szkeptikusok szerint a valószínűséget kell elfogadnunk.

„A szkeptikusok szerint valószínű az, ami cselekvésre készítet bennünket anélkül, hogy igaznak tartanánk azt, amit csinálunk. Tegyük fel például, hogy az előző, oly derűs és oly tiszta éjszaka megkérdeztek bennünket, hogy a Nap ma is oly sugárzóan és oly tisztán kel-e majd fel, azt hiszem, azt kellene válaszoljunk, hogy nem tudjuk, azonban mégis azt mondjuk: úgy látszik. Minden efféjét, mondja az akadémikus, «valószínűnek», «igazsághoz hasonlóan» kell neveznünk.” (Cicero: Academica, idézi Augustinus: Az akadémikusok ellen)

(A szkeptikusokat másképpen akadémikusoknak is nevezték, mert közülük sokan a Platón alapította Akadémián tanítottak.)

A legnevesebb szkeptikus filozófus, Pürrhón (i.e. 365-275) volt. A szkeptikus tudomány- és erkölcskritika hatást gyakorolt több gondolkodóra (pl. Ciceróra), de későbbi korokra is (Augustinus, Pascal, Descartes, Anatole France).

Az epikureizmus

Alapítója, Epikurosz (i.e. 314-270) athéni kertjébe szabad bejárása volt a nőknek és a rabszolgáknak is. Epikurosz szerint csak szépen és kellemesen érdemes élni, a cél: a gyönyör (hédoné).

„...Amikor azt állítjuk, hogy a végcél a gyönyör, nem a kicsapongások gyönyöreiről beszélünk, ahogyan egyesek magyarázzák, (...) hanem arról, hogy testünk ne érezzen fájdalmat, lelkünk pedig zavart.” (Epikurosz: Levél Menoikeuszhoz)

A testi fájdalmaktól az élvezetek bölcs és mértékletes kiélésével szabadulhatunk meg – véli Epikurosz. A lelki zavarok fő oka pedig az istenektől, a haláltól és a természettől való értelmetlen félelem. Az epikureus filozófia fő célja, hogy e félelmektől

megszabadítson. A tudás tehát csak szükséges eszköz a félelem nélküli, nyugodt lelkiállapot (ataraxia) eléréséhez. Epikurosz, és nagy tanítványa, Lucretius Carus (i.e. 98-53) arról igyekeznek meggyőzni bennünket, hogy istenek nincsenek, vagy ha vannak is, nem foglalkoznak e földi világgal:

*„Isteneink természete azzal jár ugyanis, hogy
Életüket békés nyugolomban töltik örökké
Emberi dolgoktól végképpen visszavonulva,
Menten minden bajtól, nem fenyegetve veszélytől
Bízva saját erejükben, mit se törődve mivélünk,
Nem bánják bűnünk, s nem nézik érdemeinket.”*

Ahogy az istenek világa, úgy a halál sem tartozik az emberre:

*„Látnivaló hát, hogy nem kell félnünk a haláltól,
Mert aki nincs, nem szenved, s nem számít neki semmit
Hogyha világra sem jön soha, mert hisz e kurta, halandó
Létet végnélküli enyészet váltja fel úgylis.”*

Lucretius: De rerum natura III.

Epikurosz tanításának fontos része, hogy az egyén mintegy kiléphet a társadalomból, és baráti társaságban, gyűlölködés nélkül élheti le létét.

Epikureusz (kb. 342-271 i.e.)

E gondolat megvalósíthatósága vetette föl az akarat szabadságának kérdését. Az egyén ugyanis része a társadalomnak, a társadalom pedig a természetnek. A természetben törvények uralkodnak, amelyek eszerint az egyénre is vonatkoznak, és megszabják döntéseit. Epikurosz számára, aki az atomelmélet híve volt, a kérdés így merült föl: ha az ember teste is, lelke is atomokból áll, s az atomok mozgását szigorú természettörvények szabják meg, akkor érzeteink, gondolataink is ennek következményei, s ekképp szintén nem szabadok. Mivel Epikurosz ilyen következtetést nem tudott elfogadni, kétségbevonta a premisszát: a törvények mindenre kiterjedő érvényességét. Úgy gondolta, hogy a fizikai hatások – az atomok súlya és ütközése – nagy vonalakban meghatározzák ugyan a részecskék pályáját, azonban kisebb és véletlenszerű ingadozások (clinamen) mégiscsak föllépnek, s ez már elég fizikai alapot nyújt a szabad döntésekhez. A véletlen (tükhé, casus) az epikureus szóhasználatban olyan eseményt jelöl, aminek nincs oka. (Tehát nem csak tudatlanságunk miatt nem ismerjük az okát.) Ezt az újszerű nézetet már a kortársak közül is sokan és hevesen bírálták. Epikurosz a középkorban erősen lebecsülték (követőt „Epikurosz disznóinak” nevezték), tanainak népszerűsége a művészek és életművészek körében azonban töretlen maradt.

A sztoicizmus

A sztoikus irányzat neve onnan ered, hogy megalapítója, a Kition városából származó Zénón (333-262, csak névrokona az éleai Zenónnak!) az athéni Tarka Csarnokban (sztoa poikilé) tartotta előadásait. A későbbi császárkorig elterjedt irányzat népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Marcus Aurelius császártól (121-180) az író-filozófus Senecán át (i.e. 4-i.u. 65) az egykori rabszolga Epiktétosz (50-120) igen sokan vallották és hirdették – noha inkább csak a társadalom műveltebb rétegeiben.

A sztoikusok célja megegyezik az epikureusokéval: a lelki béke – ataraxoa – elérése. Módszerük és világlátásuk azonban egészen más. Míg az epikureusok az örömet

okozó érzelmek (emóció, pathosz) átélésére buzdítanak, addig a sztoikusok szerint ez csak eltereli a figyelmet az önismeretről (oikeiózis). Aki ismeri, és mintegy „elsajátítja” önmagát, az mindig tudatában van annak, hogy ő cselekszik, nem a külvilág kényszerének, hanem saját belső késztetéseinek engedve. Mivel a külvilág kényszere testi vágyainkon keresztül ragadja meg és tartja szolgaságban a lelket, ezért a sztoikus bölcs igyekszik megszabadulni érzelmeitől (apatheia) vagy legalábbis keretek közé szorítja azokat. („Arany középút”, „aurea mediocritas” – Cicero, Arisztotelész nyomán).

„...a lélek betegsége Zénón szerint hasonlatos a test beteges állapotához. Márpedig azt szoktuk mondani, a test betegsége alkotórészeinek, a melegnek és a hidegnek, a száraznak és a nedvesnek aránytalan állapota. (...) A testrészek aránya vagy aránytalansága

*Epiktétosz (i.u. 50-130)
az újsztoikus iskola legjelentősebb képviselője,
frígiai származású rabszolga volt, akit később
főlszabadítottak. Magyarul is megjelent
„Kézikönyvecskéje” a „Szabadságról” című
beszélgetése a sztoikus filozófia egyik
alapkérdését feszegeti.*

pedig a szépség és a rútság. A szép és a rút lélek kifejezéseket analóg értelemben használjuk. (...) A lélek emócióját természetellenes mozgásnak nevezhetjük, amely a félelem, a vágyakozás, és hasonlók hatására alakul ki. Az efféle mozgások ugyanis nem engedelmeskednek az értelemnek.

Efféle vakság hatására gyakran a zárat harapjuk és az ajtót verjük, ha nem nyílik elég gyorsan. Ha egy kőben megbotlunk, bosszúálló módon viselkedünk, széttörjük és eldobjuk valahova, s eközben a leghetetlenebb dolgokat mondjuk.

E példákából megértheti az ember az emóciókban rejlő esztelenséget is, meg azt is, hogy ilyen pillanatainkban elvakultak vagyunk, mintha nem is volnánk azonosak azokkal, akik előtte filozófiai dialógusokat folytattak." Khrüszipposz: Az emóciókról

A sztoikusok nem hittek a véletlenben, mert a világot harmonikus egésznek látták, amelyben minden résznek megvan a maga rendeltetése, feladata (szümpatheia). A folyamatokban az isteni értelem (gondviselés) nyilvánul meg, amelyet fölismerhet és követhet az érzelmek örvényéből megszabadult emberi értelem. A gondviselés értelmünk számára mint természettörvény (nomosz) jelenik meg. Ilyen gondolati közegben az akarat szabadsága és az egyén méltósága nem abban áll, hogy igyekszik kibújni a törvények alól (hiszen az úgysem sikerülhet), hanem abban, hogy az önnön lelkében fölismert nomosz szerint cselekszik. (Esetleg éppen a politikai zsarnokság ellenében). A végzet (fátum) csak azok számára tűnik romboló, vak erőnek, akik saját kicsinyes érdekeiket és életüket a nomosz elé próbálják helyezni. „Ha beleegyezel végzetedbe, akkor vezet, ha nem egyezel bele, akkor kényszerít.” –írja Seneca.

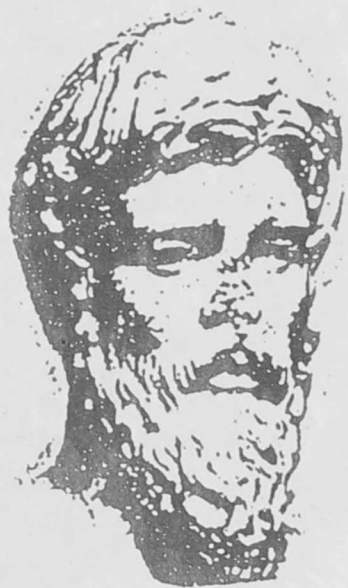
Minden lélek eredete közös, görög és barbár, férfi és nő, rabszolga és szabad egyaránt képes a nomosz felismerésére és követésére. Ezért a sztoikusok szerint mindenki egyenlő jogú „világpolgár” (kozmpopolita) egy világállamban. Ez annyit jelent, hogy elsősorban ember, és csak másodsorban tagja egy államnak, városnak, családnak, vagy bármely más kisebb közösségnek.

Hogyan ismerhetjük fel a törvényt, az igazságot? A sztoikusok szerint ismereteink forrása az érzékelés. Átvesszük a platóni viasztabla-hasonlatot: a lelkünkben keletkező képzetek a tárgyak lenyomatai. Ha az érzékelés hibátlan lenne, a lenyomat formája hű mása lenne a valóságnak. Mivel azonban ez nincs így, az emberek azonos dolgokról is különbözőképpen vélekedhetnek. Ha azonban sokan jutnak ugyanarra az eredményre, közmeggyőződés keletkezik, amely alól már senki nem vonhatja ki magát. A közmeggyőződés Zénón szerint magát a valóságot ragadja meg, mások óvatosabb véleménye szerint csupán beleegyezésünket.

Az újplatonizmus

A Platón tanaiból, valamint püthagoreus és keleti vallásos elemekből összeállított újplatonizmus (neoplatonizmus) legnagyobb hatású hirdetője Plótinosz volt.

Plótinosz (205-270) neoplatonista filozófus. Alexandriában tanult, majd Ró-

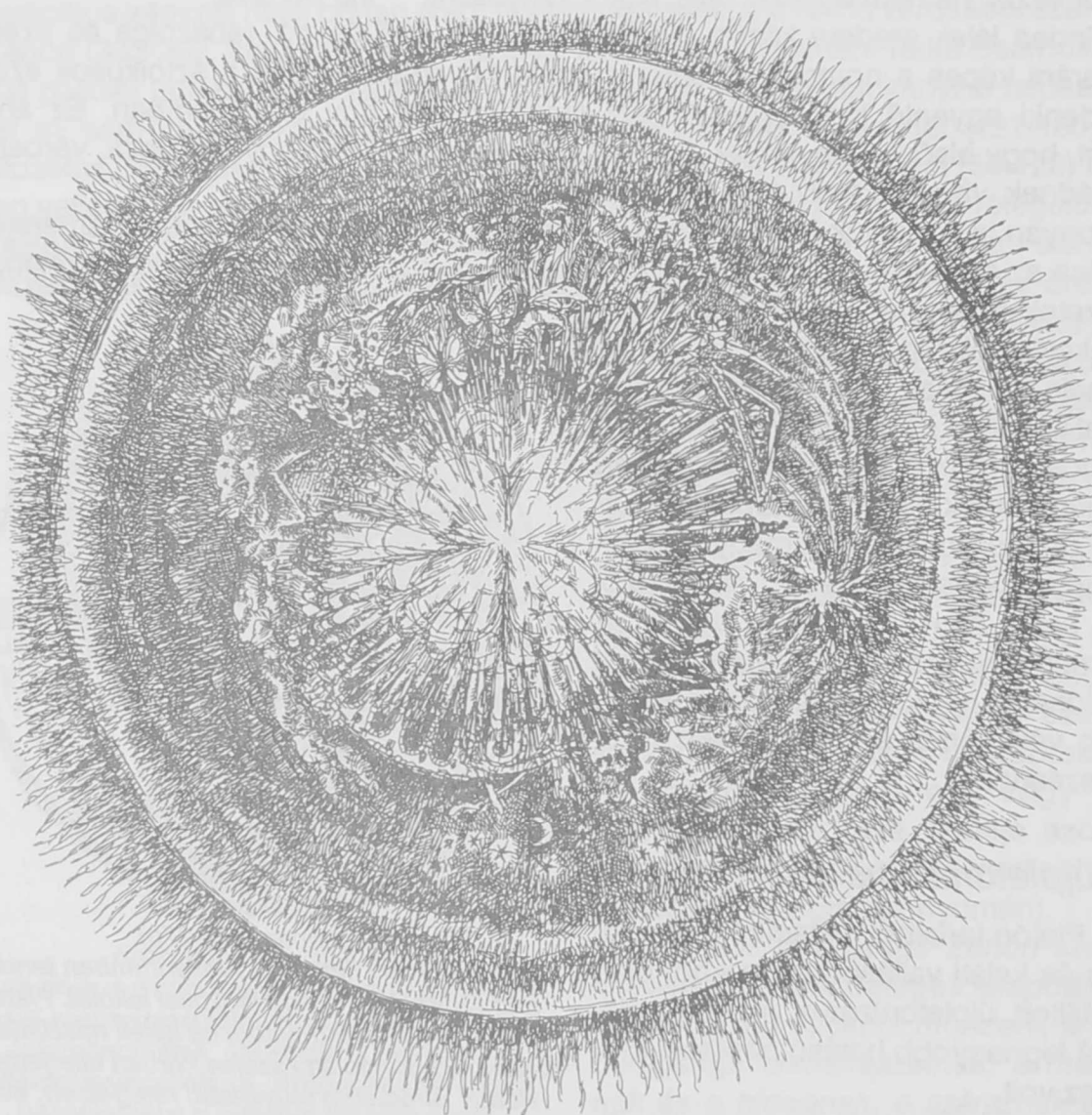
*Plótinosz (265-270)
neoplatonista filozófus. Alexandriában tanult,
majd Rómában nyitott filozófiai iskolát. Platón
tanaiból, a sztoicizmusból és keleti misztikából
összeszótt gondolatai széles körben elterjedtek a
Római Birodalom műveltebb rétegeiben, és a
kialakuló kereszténységre is nagy hatást
gyakoroltak.*

mában nyitott filozófiai iskolát. Életéről nem sokat tudunk. Életrajzírója, Porphürosz így jellemzi: „Plótinosz, a filozófus, aki kortársunk volt, mintha csak szégyellte volna, hogy testben lakik. E beállítottsága miatt sem származásáról nem volt hajlandó beszélni, sem szüleiről, sem pedig szülőházájáról.” Hitelesnek tartott szobrát is titokban, tudta nélkül készítették el.

Plótinosz elgondolása szerint a dolgok sokfélesége az Egyetlen Létező, a Legfőbb Jó kiáramlásából (emanációjából) jött létre. A Jót a formával, a Rosszat pedig a kaotikus, alakatlan anyaggal azonosította. A természeti és lelki jelenségek egyfajta rangsorát, hierarchiáját kapta ekképp, amiben a tökéletesedést a formával való azonosulás, a romlást pedig az anyagba süllyedés jelentette.

„A jobb ugyanis mindig előbbre való a rosszabbnál, és míg az előbbi forma, az utóbbi inkább a forma hiánya. ... (Az anyagban) tőle idegen erő teremt rendet, mivelhogy önmagától nincs benne semmi jó, hanem csak árnyalak a létezőkhöz képest. Ezért még léte sincsen, hogy legalább ezen a módon részesülhetne a Jóból, hanem csak az egyszerűség kedvéért mondjuk róla azt, hogy van, valójában nem létezik.”

A megismerés célja Plótinosz szerint mintegy „fordított irányban” bejárni a kiáradás eredeti útját. A Szellemnek ez a visszafordulása nem térbeli vagy időbeli folyamat, hanem az egység felismerése a sokaságban: mintha a sokféle árnyék vizsgálata során

Plótinosz: Az emanáció

ráébrednénk az egyetlen fényforrás jelenlétére. Bizonyos pontig racionálisan (észérvekkkel) is eljuthatunk ezen az úton, az Egyhez azonban csak az önmagából való kilépés (ex-sztázisz) során juthat el a lélek. Noha a neoplatonisták nem fogadták el a kereszténységet, tanításuk nagy hatást gyakorolt a keresztény gondolkodókra, például Szent Ágostonra is.

Summa

Vitakérdések, problémák

1. A szofisták – pl. Prótagorasz – és a szkeptikusok eléggé hasonló módon tagadták az igazságot, vagy annak megismerhetőségét. Szerepük a közéletben mégis eléggé eltér. Mi lehet a különbségek oka?

2. Hogyan befolyásolja a tudás a szabadságot? Az itt felsorolt vágyak, kívánságok mely esetekben ütköznek természettörvénybe, s mely esetekben jelent korlátozó tényezőt a tudás hiánya?

- Megállítom a Napot az égen!
- Röpülni fogok!
- Szeretnék örökké fiatal maradni...!
- Akarom, hogy a víz ne 100°C-on forrjon!
- Egyedül elhúzom az egész hajót!
- Szeretnék sakk-nagymester lenni!

3. Epikurosz a szabadság forrását a véletlenben látta. Van-e egyáltalán véletlen, vagy csak tudatlanságunk miatt gondoljuk így? Ha csak tudatlanságunk miatt: szabadságunk is csak hibás vélekedés? Létezhet-e olyan esemény, aminek nincs oka? (Például közlekedési baleset, ötös találat a lottón, találkozás egy régi ismerőssel, tizenegyesből kapufa, a holnaputáni időjárás)

4. Mi az igazság? – kérdi Pontius Pilátus Jézustól. Figyelembe véve az egész történetet: szkeptikus volt-e Pontius Pilátus? Mi befolyásolta döntését: a félelem, a politikai számítás, a tudatlanság? Segítette-e a tudása abban, hogy helyes döntést hozzon?

5. Milyen párhuzam vonható a Plótinosz szerinti Rossz és a Démokritosz szerinti Vákuum között? Vajon közös eredetűek-e ezek a fogalmak, s ha igen, felhozhatók-e Plótinossal szemben is az atomelmélet elleni érvek?

6. Hogyan vélekedjünk a közmeggyőződésről, mint az igazság mércéjéről? Arányos-e egy érv súlya azzal, hogy hányan vallják? Különbözik-e ebből a szempontból az érzet, és annak megítélése?

- a. Egy almát kilencvenen zöldnek látnak, egyvalaki azonban pirosnak.
- b. A falu lakóinak többsége arra szavaz, hogy a közpénzből vízvezetékot, és ne iskolát építsenek.
- c. A Föld lapos, mert mindenki laposnak látja.
- d. A dánok többnyire kékszeműek. Szerintük az a szép, akinek a szeme kék.

7. Miért tartunk bizonyos lehetőségeket valószínűeknek, másokat pedig nem? Szükséges-e ehhez valamely tudományos elmélet (rendszer) előzetes elfogadása? Vagy elegendő csupán nagyszámú független eseményt megfigyelni? Szembefordíthatók-e érveink a szkeptikusok állításával? Például:

- a/ Piros az ég alja, aligha szél nem lesz. (Petőfi)
- b/ A folyó nem folyhat visszafelé.
- c/ Megszületté, tehát meg is fogsz halni.

d/ Meghalsz, tehát föl is fogsz támadni.

e/ A hóvirág hamarabb nyílik, mint a kökörcsin.

8. Pithagorasz szerint a világ: Rend (Kozmosz).Egyetértett-e ezzel az állítással Pürrhón, Epikurosz, Epiktétosz és Plótinosz?

9. Van-e különbség a test, az anyag sztoikus és neoplatonista értelmezése között?

10. Milyen szerepet játszik a tudás és az egyéniség a hellenizmus filozófiai áramlataiban? Önálló értéknek, célnak tekintik-e vagy csupán eszköznek?

JEGYZET

Részlet a Szerzők *Tudománytörténet I.* c. tankönyvének kéziratából.

AZ ISKOLAKULTÚRA módszertani cikkpályázatának eredményei

Lapunk 1992-ben is meghirdetett egy cikkpályázatot. A pályaműveket szerkesztőségünk elbírálta. Első díjat nem adtunk ki.

Két mű kapott második díjat, egyenként 7000,- – 7000,- Ft-ot:

Adorján Ferencné: Természettudományról angolul

Takács Gáborné: Időpontok megadásának, időtartamok kiszámításának tanítása

Öt mű kapott harmadik díjat, egyenként 5000,- – 5000,- Ft-ot:

Budaházy Éva: A szintézis-teremtés útjai

Iván Csaba: Kiss Anna: A macskaprémkalapos hölgy

Poór Zoltán: Szép időnk van...

Fükéné Walter Mária – Fűke László: A tudománytörténeti szempont a fizika tanításában

Rózsahegyi Márta – Wajand Judit: Mégegyszer az elektrokémiáról

A díjazottak, és azok a további pályázók, akik díjat ugyan nem kaptak, de művüket közölni kívánjuk, levélben kapnak tőlünk értesítést.

Az ISKOLAKULTÚRA szerkesztősége